

**ЛЕКСІКА-СЕМАНТЫЧНАЕ ПОЛЕ КАНЦЭПТУАЛЬНАЙ ЛЕКСЕМЫ ДРЭВА
У ПРОЗА-ПАЭТЫЧНЫМ ІДЫЯСТЫЛІ У. КАРАТКЕВІЧА**

У канцы 20 – напачатку 21 стст. адзначаецца павышаны інтарэс даследчыкаў мастацкага тэксту да ідыястылю – індывідуальным асаблівасцям выкарыстання мастаком слова той моўнай прасторы, што знаходзіцца ў яго распараджэнні. Сучаснае вызначэнне мастацкага тэксту ўключае, як правіла, указанне на важнасць асобы яго стваральніка. Даследаванне мастацкага тэксту, мовы асобнага аўтара немагчыма без вызначэння паняцця ідыястылю. “Паняцце стылю з’яўляецца ўсюды і пранікае скрозь, дзе складаецца ўяўленне аб індывідуальнай сістэме сродкаў выражэння і адлюстравання, выразнасці і вобразнасці, супастаўленай ці супрацьпастаўленай іншым аднародным сістэмам” [1, с. 8]. Вершы і проза аднаго аўтара ўтвараюць адзіную моўную прастору, межы якой паміж асобнымі сферамі разумення ў адзінстве, як утвараючы яго ўнутраныя формы. На наш погляд, асаблівую цікавасць прадстаўляе феномен проза-паэтычнага ідыястылю (ППІ) У. Караткевіча, які ў сукупнасці ўяўляе сабой дваадзінае поліжанравае ўтварэнне (проза + паэзія). Праблема ідыястылю мае комплексны характар, таму былі выпрацаваны крытэрыі аналізу ППІ па наступных узроўнях: канцэптуальным (ППІ як дваадзінае канцэптасфера), вобразна-паэтычным (лексічныя і іншыя сродкі стварэння вобразнасці), жанра-тэкставым (прыёмы жанра- і тэкстаўтварэння). Такі аналіз прадугледжвае вывучэнне асаблівасцей ідыястылю прозы і ідыястылю паэзіі аўтара ў аспекце знешняй і ўнутранай (улічваючы аўтарэфлексійнасць твораў) інтэртэкстуальнасці. Аналіз унутранай інтэртэкстуальнасці дапамагае раскрыццям сувязей на розных узроўнях. Разглядаецца праблема выяўлення канцэпта тэксту як згорнутай сэнсавай структуры. Менавіта канцэпт тэксту, сканструяваны аўтарам пераважна трапеічнымі сродкамі, стварае неабходныя перадумовы для ўспрымання рэцыпіентам семантыкі, сфаксаванай у адной або некалькіх лексемах, і выступае ў якасці інструментальнай дамінанты семантычнай кагезіі. Асноўныя канцэпты прозы і паэзіі становяцца ідыястылявымі дамінантамі дваадзінай проза-паэтычнай канцэптасферы У. Караткевіча. Мастацкі канцэпт, як лічыць І. А. Тарасова, перш за ўсё – адзінка індывідуальнага разумення аўтарскай канцэптасферы, якая вербалізавана ў адзіным тэксце творчасці пісьменніка (аднак існуе імавернасць эвалюцыі канцэптуальнай сутнасці ад аднаго перыяду творчасці да другога) [2, с. 12]. Канцэпт у ідыястылі У. Караткевіча можа быць сэнсаўтвараючым цэнтрам асацыятыўнай структуры яго творчасці, можа станавіцца адным з элементаў асацыятыўнага поля іншых канцэптаў, уасабляюцца ў ключавым слове як значнай кампазіцыйнай адзінцы, што знаходзіць сваю рэалізацыю ў ідэйна-мастацкім і эмацыянальна-ацэнным планам твораў, а гэта ў сваю чаргу звязана з фарміраваннем індывідуальна-аўтарскай карцінай свету. Мадэль канцэптасферы ППІ У. Караткевіча можна прадставіць у наступным выглядзе: базавы збіральны вобраз – ядро мастацкай карціны свету – *Радзіма*; яго непасрэднае напаўненне састаўляюць ключавыя канцэптуальна значныя лексемы гэтага поля: *зямля (ніва, дрэва), вада (рака, мора), неба (сонца, месяц)*;

у бліжэйшым акружэнні знаходзіцца рад ключавых слоў другаснага парадку: *хлеб, груша, дуб, колас, кропля, крыніца, човен, туман* і інш. больш падрабязна гл. ў [3, с. 81–86]. Канцэптуальны аналіз ключавых слоў-рэпрэзэнтантаў канцэптаў ППІ паэта дазваляе глыбока і досыць дастаткова прасачыць усе адценні індывідуальна-аўтарскага асэнсавання канцэпта. Дадзеная работа прысвечана даследаванню лексічнай структураванасці і вобразнай напоўненасці канцэптасферы ППІ У. Караткевіча на прыкладзе аналізу канцэптуальнай лексемы *дрэва* ва ўзаемадзеянні з іншымі канцэптамі.

Канцэпт *дрэва* з’яўляецца канстантным, універсальным для мастацкай карціны свету, у ППК У. Караткевіча паўстае ўнікальным, індывідуальным. Яго сэнсавое напаўненне ў кантэксце ажыццяўляецца не столькі за кошт узальнага значэння лексемы (дрэва як шматгадовая расліна з цвёрдым ствалам і галінамі, якія ўтвараюць крону [4]), колькі дзякуючы аўтарскім канатацыям, якія складаюць ва узусе перыферыю семантычнай вобласці дадзенага слова, а ў індывідуальна-аўтарскім кантэксце перамяшчаюцца да яе цэнтра. Вядома, што *дрэва* – адзін з першасных архетыпаў і адзін з цэнтральных знакаў сусветнай традыцыі. Да ліку сімвалічных канатацый рэпрэзэнтацыі сусветнага дрэва адносіцца вечнае абнаўленне і каамацінае адраджэнне, урадлівасць і сакральнасць, неўміручасць, абсалютная рэальнасць [5]. Назвы некаторых раслін, зыходзячы з фальклору і міфічна-народным ўяўленнем, атрымліваюць у ППІ пісьменніка, апроч сваёй асноўнай сімволікі, дадатковую сэнсавую нагрузку, дзякуючы індывідуальна-аўтарскаму пераасэнсаванню. Напрыклад, паэма “*пра магутны і горды явар, пра каліны ласкавы свет*” [6, 307] “*Явар і каліна*”, дзе дрэвы суадносяцца з пэўнымі асобамі, уасабляючы іх характар (“*на магіле Марыі каліна ў кроплях вясёлкавых слёз, а на магіле сына явар магутны ўзрос*” [6, 307]) ці легенда аб паходжанні шыпшыны, пададзена ў выглядзе ўвасаблення (“*шыпшына і хатняя ружа калісьці разам жылі...і дзеткамі іх лічылі вішня і дуб стары*” [6, 328], “*так і жыве ён у лесе ў шапцы чырвонай, як кроў, кінжаламі і нажамі ўзброены да зубоў...затое вольны, а вольнаму добра жыць... сумуе хатняя ружа ў чыстых росах-слязах*” [6, 330]). У вершы “На пачатак “Каласоў пад сярпом тваім...” У. Караткевіч піша: “*пры новым дрэве я пакаў сякеру, каб на світанні ўзяць яе*” [7, 218], другая кніга рамана невыпадкова ў апошняй радакцыі атрымала назву “Сякера пры дрэве”, прадвызначаючы трагічны лёс герояў і паўстання 1863 года.

З некаторымі раслінамі звязаны пэўныя індывідуальна-аўтарскія асацыяцыі. Так, *бэз* уасабляе каханне, ці звязаны з каханай (“*дзе каханне тых мінулых дзён – весніх паркаў бэзавы туман*” [6, 37], “*твае ў загары рукі ламаюць*” [6, 49], “*ты крочыла па вуліцы вясенняй, трымаючы ў руках шалёны бэз, вільготны бэз, букет вялікіх гронцаў*” [6, 178], “*вось-вось, здаецца, расквітнее бэз*” [в. 179](каханне)).

Сосны і *яліны* прадстаўляюць частку бязлюднага пейзажу, вакол іх пануе цішыня і змрок. У рамане “Каласы пад сярпом тваім” яна становіцца прадвеснікам трагічнай згубы (расправа над Юліянам Лапатай і Стэфанам Кагутом): “*Там, на ўзлессі, як волат, растала*

магутная сухая сасна” [7, 274], пра сасну на Доўгай кручы каля Дняпра ўспамінае стары Вежа, спрабуючы вярнуць унуку смагу да жыцця, згубленую пасля смерці маці: “Імклівы, дрыготкі, як страля ў палёце, Дняпро... Доўгае, з вярсту, і высокае, сажняў у пяцьдзсят, урвішча... Крывава-чырвоная гліна... І на стро́ме, карэннямі ўгору і свежымі шатамі ўніз, – **сосны**... Вісяць... Бітыя, страшна скарлючанья... Перавітыя, непрыступныя, самотныя... Няскоранья ў сваім жаданні жыць там, дзе не здолеў і не захацеў жыць ніхто” [7, 242]. У такім кантэксце на першы план выходзіць асацыятыўна-вобразнае канцэптualaнае сыходжанне **рака-дрэва** (“І зашумяць асіны над ракою, і будуць светлымі ўлетку дні” [6, 311]). Лексемы, якія іх намінуюць, напаўняюцца таксама адмысловым сэнсам. Напрыклад, вечназялёная хвоя – дрэва скрухі і смутку: “і хацеў бы ляжаць я над родным Дняпром, на зялёным, сасновым, грывастым пагосце” [7, 358]. Алюзіяй вольнай стыхіі вялікай ракі і ветру, бязмежнага абшару выступае суровае і непераможнае дрэва-сасна, якая, як і рака, непадуладна ніякім зменам. Аналагічную канцэптualaную напоўненасць дадзенай славеснай выявы сустракаем і ў паэзіі: “над стро́май страішэннай шатку з чорнага голя надзела сасна... дабра жыць на сасне – над шэрымі хатмі, на абрывах высокіх” [6, 80]. Яны сімвалізуюць таямнічае маўчанне, здранцвеласць, засмучэнне. (“у змрочных лапах ялін” [6, 71], “назірае праз сетку яловых лап” [6, 87], “не ўбачыў ні шматка блакіту праз ялін кашлаты малахіт” [6, 270]). Акрамя таго, нязменная зелень вызывае асацыяцыі хваёвых дрэў з вечным спакоем, глыбокім сном, якія непадуласны ні часу, ні цыклічнасці жыцця (“суцешаць хіба толькі сосны і роднага неба свінец” [6, 276], “мудрыя продкі ў хвоях паснулі” [6, 136]). Сасна можа выступаць як сімвал вечнасці, даўгалецця і бессмяротнасці, устойлівасці і пераадолення неспрыяльных акалічнасцяў (“над стро́май страішэннай шатку з чорнага голя надзела сасна” [6, 79], “як слёзы залацістыя, жывіца цячэ з параненых магутных хвой” [6, 314]).

Асіна ў славян сімвалізуе смерць і ўвогуле адмоўна пазначанае дрэва. таму з старажытных часоў асіна мае значэнне абаронцы, якая засцерагае ад злых сіл: асіна мянуецца дрэвам павешаных, а асінавы кол ахоўвае ад ўсякага зла [5]. Аднак асіна ў ПП прадстаўлена ва ўстойлівым вобразе – трапяткая, нават ад лёгкага ветру (“асін трапяткіх нечаканы ўздох” [6, 313]), такое апісанне падтрымліваецца ўжываннем устойлівых працэсуальных метафар: “ледзьве чутная песня точыцца. Разам з ёю асіны звіняць пра вярбу ды пра сінія вочы” [6, 367], “сястра мая бяздольная, асіна, апошняю лістотай **не дрыжы**” [6, 243].

Элемантам экзатыкі для беларускай культуры з’яўляюцца паўднёвыя дрэвы і расліны, па-майстэрску ўведзеныя ў канву паэтычнага ідыястылю ў суседстве з “роднымі”, дарагімі сэрцу паэта дрэвамі (што абумоўлена асабістымі ўражаннямі і назіраннямі творцы падчас наведвання ім Крыма, ці паўночнай стараны, як, напрыклад, згадка пра дрэва чазенія з аднайменнай аповесці) “што ты ўспомніў, дэман-лебедзь? **Эўкаліптаў** лёгкіх пер’е? Дына? Лёт бяроз прыгожых?” [6, 196], “між лаўраў, магнолій і туй” [6, 199], “бяроз няма. Адны **кіпарысы**: быццам хвасты наставілі лісы” [6, 201].

Цэнтральнае месца сярод дрэў у ідыястылі пісьменніка па праву адведзена дубу. **Дуб** – сімвал улады і славы, цвёрдасці духу, з’яўляецца знакам даўгавечнасці і нават неўміручасці. У традыцыйнай культуры славян гэта адно з самых ушанаваных дрэў;

сімвалізуючы сілу, крэпасць і мужчынскі пачатак дуб выконваў шэраг культавых функцый [5] (апаваданне “Дрэва вечнасці,” як свярджае А. Ненадавец, – “гімн магутнаму дрэву і звычайнай грушы дзіцы” [9, 13] з матывамі пакланення гэтым дрэвам: “**продкі пакланяліся дубу і дзіцы, лічылі, што жывуць у іх гордыя душы палескіх мужчын і пшчотныя душы мясцовых жанчын, ледзь не самых прыгожых на ўсёй Беларусі**” [8, 302]). Традыцыйныя для фальклору вобразы-сімвалы дубоў, якія ў нечым нагадваюць свяшчэнныя дрэвы, беларускай культуры слабяюць нацыянальную асаблівасць (ва ўсходніх славян дуб асацыяраваўся з богам Перуном). Арганічна ўпісваючы ў творы фальклорна-этнаграфічныя звесткі, аўтар згадвае векавечныя дубы, пададзеныя волатамі, якія пануюць у пушчы і неад’емна звязаныя з радзімай (“магутна распасціраўся безліччу галін **волат-дуб**” [7, 390], “ён быў **царом** дубоў” [6, 272], “славуты тысячагадовы дуб “**Цар-Дуб**” [8, 308], “літуй цябе лёс ад ад блізкавіц **Вечнае Дрэва!**” [8, 312], “стаіць і расце вялікі **Бацька-дуб**” [8, 314]). У ПП пісьменніка назіраецца канцэптualaнае сыходжанне **дрэва(дуб) – неба** (“**небасхілі пасміхаўся праз дубы**” [6, 308]), “над неба ў блакіце **Дуб-Атлас падставіць плячо**” [в, 236], “галіны пагойдваліся, нібы сам **купал неба** велічна **гойдаўся** на іх” [7, 390]), якое прадстаўлена асобным мікраполем: **дрэва(дуб) – неба-сонца-месяц** (“дуб, нібы **выцягнуў** адну руку, каб вечна лавіць яго **месячнае і сонечнае святло**” [7, 64], “**васемсотгадовы дуб цягнуў да сонца** свае **атэраныя галіны**” [7, 323]). Выкарыстанне метафарычных канструкцый у такіх апісаннях стварае вобраз дрэва – жывой істоты, акрамя таго дрэва па сваёй велічы, моцы і неабсяжнасці суадносіцца з сонцам і небам як роўныя сілы.

Традыцыйна аўтар звязвае паняцце **радзімы** з прыроднымі асілкамі – **дубамі**: “да пагодкаў тваіх, **радзіма**, дзесяцівековых дубоў” [6, 232], “у хмарах **дубоў**, у вясёлках агнёў **купальская наша зямля**” [6, 242], “**зямля, на табе няма хмарачосаў, апроч вечных тваіх дубоў**” [6, 244], “**небасхілі пасміхаўся праз дубы**” [6, 308]). Вобразнае напаўненне базавага збіральнага канцэпта **радзімы** ажыццяўляецца за кошт ужывання канцэптualaна-значных лексем: “і ўспамінаю я **Дняпро**, і лета, і цень **каштана** на старой сцяне” [6, 48], “**горад юнацтва майго**, дзе плылі **тапаліныя** дні... ёсць любімы раён, што завецца “**Пячэрск**”, ёсць **каштаны** ў імжацы дажджоў” [в, 50], “мой **народ**... і калі ў твае глыбіні лягу, – дай мне ціхі спеў тваіх **бяроз**” [в, 70], “ёсць **бярозы** ў вільготнай лагчыне, ёсць **Дняпра** старыкі і дубоў **векавых завет, і народ мой**” [в, 383], “дзе мой **край**?.. дзе **асілікі-хляпцы** маладымі ўзрастаюць **дубамі**...там, дзе мудрыя продкі ў **хвоях** паснулі.. ты – наш **край**. Ты – чырвоная **груша** над дзедаўскім домам” [в, 136–137], “**перад вечнай разлукай з радзімай бярозавай**, дзе цяпер ні **бяроз**, ні **дубоў**, ні **крыніц**” [в, 341]. Цікава, што бяроза лічыцца сімвалам Расіі, але для У. Караткевіча, зыходзячы з традыцыйнай славянскай сімволікі (белы колер як Белая Русь) асацыіруецца з бацькаўшчынай.

Такім чынам, канцэптualaная лексема **дрэва** ўваходзіць у састаў базавага збіральнага вобраза **Радзіма**, мае адметную сэнсавую напоўненасць і семантычную звязанасць з іншымі лексічнымі дамінантамі, выконвае канцэптаўтваральную функцыю і ўтварае разам з імі (**ніва, рака, сонца, народ, месяц**) індывідуальна-аўтарскую канцэптасферу, што дазваляе пазначыць дадзены славесны вобраз як адзін з ключавых для ПП У. Караткевіча.

Літаратура

1. Виноградов, В. В. Проблема авторства и теория стилей / В. В. Виноградов. – М., 1961. – 655 с.
2. Тарасова, И. А. Категория когнитивной лингвистики в исследовании идиостиля / И. А. Тарасова Языкознание // Вестн. СамГУ [Электронный ресурс]. – 2004. – № 1. – Режим доступа: <http://vestnik.ssu.samara.ru/gum/2004web1/yaz/yaz20041.html/>. – Дата доступа: 20.08.2008.
3. Шецко, Л. М. Прозо-поэтический идиостиль как единое концептуальное пространство (на примере ЛСП «вода» в текстах произведений В. Короткевича / Л. М. Шецко // Весн. МДПУ імя І. П. Шамякіна. – 2008. – № 4. – С. 81–86.
4. Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: в 4 т. / [рэд. тома Г. Ф. Вештарт, Г. М. Прышчэпчык]. – Мінск: гал. рэд. Беларус. Сав. Энцыклапедыі, 1980. – 768 с.
5. Керлот, Х. Э. Словарь символов / Х. Э. Керлот. – М.: REFL-book, 1994. – 608 с.
6. Караткевіч, У. Вершы, паэмы / У. Караткевіч // Збор твораў: у 8 т. – Мінск: Маст. літ., 1987. – Т. 1. – 431 с.
7. Караткевіч, У. Каласы пад сярпом тваім / У. Караткевіч // Збор твораў: у 8 т. – Мінск: Маст. літ., 1989. – Т. 4: раман, кн. 1.– 399 с.
8. Караткевіч, У. Аповесці, апавяданні казкі / У. Караткевіч // Збор твораў: у 8 т. – Мінск: Маст. літ., 1988. – Т. 2. – 511 с.
9. Ненадавец, А. Галасы стагоддзяў. Вобразы-сімвалы дубоў у творах Якуба Коласа, Янкі Купалы і Уладзіміра Караткевіча / А. Ненадавец // Роднае слова. – 2004. – № 2. – С. 12–14.